

У ГЛИБ ВІКІВ

Олег Дубинець

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТУРУ ПОХОВАНОГО В КУРГАНІ ГУЛЬБИЩЕ В М. ЧЕРНІГОВІ

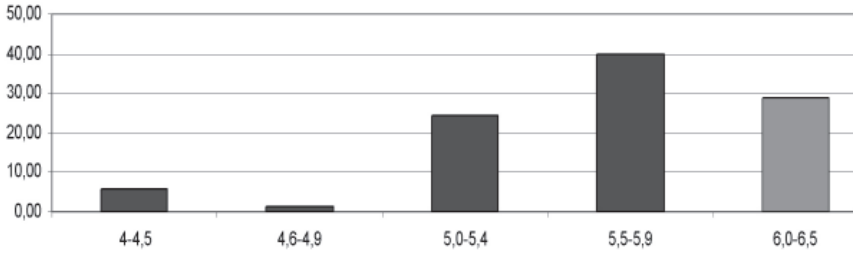
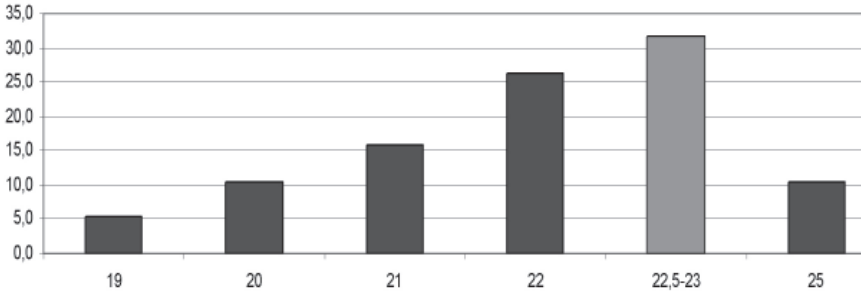
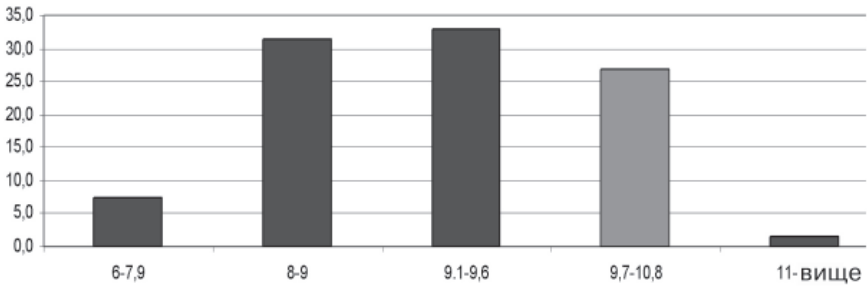
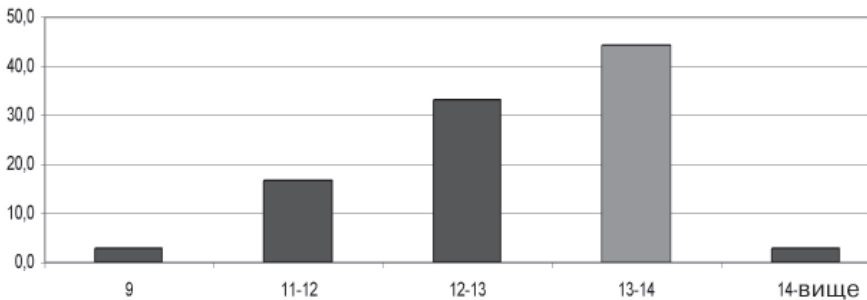
Курган Гульбище в Чернігові є однією з найвизначніших пам'яток археології давньоруського періоду на території Південної Русі. Він розкопаний ще в кінці XIX ст., отримав широку відомість після публікації Б.О.Рибаківа в 1949 р. Автор проаналізував у ній і чернігівські підкургани поховання¹. Однією з проблем, пов'язаних з похованням, є проблема визначення статури похованого. Внаслідок відсутності антропологічних даних сформувалася думка про надзвичайну, «велетенську» статуру небіжчика: «богатырская сила и огромный рост... Богатырь, погребенный в кургане,... невольно вызывает в памяти образы былинных русских «богатырей»². З даною концепцією погодилися також А.М. Кірпічніков³ та В.В. Седов⁴. Думка авторитетних дослідників фактично перетворила гіпотезу на аксіому, яка увійшла в довідкову, популярну і навчальну літературу. Як приклад, «Історія міст і сіл УРСР (Чернігівська область): «...оружие дружинника из кургана Гульбище... поражает огромными размерами»⁵. Зараз, коли археологічна джерелознавча база значно розширилася, можна розглянути найбільш інформативні артефакти (меч, шолом, стремена, кольчуга) в загальноруському контексті і з'ясувати, чи справді похований в «Гульбищі» сутево вирізнявся із загальної маси дружинників, а головне, чи відповідає зовнішність представника військового стану Київської Русі сучасним уявленням, заснованим на письмових джерелах та усній народній творчості.

Джерельною базою для дослідження є детальні заміри давньоруської зброї та кінського спорядження, наведені А.М.Кірпічніковим⁶.

Внаслідок специфіки поховального обряду та методики розкопок XIX ст. топографія спалення зовсім не була відстежена, і всі речі були знайдені в різних місцях «в беспорядочном разбросе»⁷. Меч лежав біля основи шолома на окисленій масі кольчуги⁸, шолом у насипу над кострищем⁹ і.т. п.

Найважливішою знахідкою є меч, оскільки саме на його розмірах побудована основна частина аргументації. Всі дослідники підкреслювали надзвичайні розміри меча, Б.О. Рибаків навіть пише про його близькість до великих дворучних мечів середньовіччя¹⁰. Під час аналізу нами виділені три найважливіші параметри: висота перехвату (ВП), довжина леза (ДЛ), ширина леза біля рукояті (ШЛ).

Відомо, що каролінзькі мечі X ст., які використовувалися на Русі, були одноручним. Це видно з писемних джерел, зображень, археологічних знахідок. Ранньосередньовічна європейська система фехтування передбачала чітку фіксацію руки, щоб під час сильного удару вона не ковзала по рукояті. На різних середньовічних зображеннях видно, що між рукою, наверхшам та перехрестям шпарини немає¹¹. Таким чином, меч підбирався до руки, а за розмірами перехвату можна судити про величину долоні, шпарина могла бути близько 1см і навряд чи 2 або більше. Якщо порівнювати висоту перехвату екземпляра з «Гульбища» з іншими руськими мечами IX - XI ст. (вбірка 67 предметів), стає видно, що цей меч не є ексклюзивним, існують клинки з ВП 10,6 см; 10,7см. Найвідомішим є меч із Ярославля (випадкова знахідка), що має висоту перехвату 12,8 см¹². Краще за все співвідношення розмірів визначається під час формування груп предметів (з інтервалом 1см). На гістограмі (мал.1.3) видно, що рукоять з Гульбища входить до групи, яка становить 26,9%, тобто більше чверті від усієї вибірки (зазначимо, що у вибірці наявні не лише «дорослі мечі»).

1**2****3****4**

Мал. 1. Гістограма співвідношення деяких параметрів давньоруської зброї, військового обладунку і кінського спорядження, по відсоткових групах (світлим кольором виділені групи, до яких входять речі з кургану Гульбище):

1. Розподіл відсоткових груп за параметром: ширина леза меча біля рукояті.
2. Розподіл відсоткових груп за параметром: діаметр основи шолома.
3. Розподіл відсоткових груп за параметром: висота перехвату рукоятки меча.
4. Розподіл відсоткових груп за параметром: ширина основи стремені.

Якщо ж говорити про вагу клинка, про що згадує Б.О.Рибаков¹³, то відзначимо, що тут головну роль відіграє не стільки довжина та ширина леза. Широке лезо – незамінна умова як збільшення ваги, так і покращення міцності меча. За даним параметром предмет, що досліджується, входить до другої за чисельністю категорії, яка становить 28,6% (мал.1.1).

Найдискусійнішим є питання довжини леза. Почнемо з того, що: «...при снятті верхня половина клинка разломилась на часті, а нижня оказалась настолько разложившейся, что дробилась на мелкие осколки»¹⁴. Д.Я.Самоквасов – автор розкопок – лише приблизно вказує загальну довжину меча – «около семи четвертей...»¹⁵, що відповідає 124,46 см (чверть – 17,78 см¹⁶). Академік Б.О.Рибаков спирався саме на ці значення, приймаючи їх за абсолютні (ДЛ–103,46 см). Інші вчені або посилалися на Рибакова, або намагалися відновити меч з допомогою решти параметрів (що досить складно, враховуючи сильну корозію та фрагментарність леза). Наприклад, А.М.Кіріпнічков подає ДЛ, що дорівнює 104 см. Цікавим є і той факт, що Б.О.Рибаков, намагаючись обґрунтувати свої розрахунки, порівнює меч з Гульбища з випадковою знахідкою на Дніпробуді. Рукояті обох клинків ідентичні, але дніпровський має ДЛ 96 см. Пояснюючи таку велику різницю, автор посилається на те, що дніпровський меч, маючи коротке, а значить, і легке лезо, був нібито погано збалансований і тому швидше за все обламаний і повторно заточений¹⁷. Але, по-перше, судячи з повторного заточування, мечем все-таки користувалися (незважаючи на твердження Б.О.Рибакова про «непосильність» даної дії¹⁸), по-друге, досить суперечливою можна назвати думку, що наявність 12-сантиметрової смужки у найтоншій і найлегшій частині клинка могла суттєво змінити ваговий баланс. Незважаючи на наведені недоречності, спробуємо умовно прийняти ДЛ, що відповідає приблизно 1м. У такому разі ми маємо меч, довжина якого на 3-10 см перевищує розміри інших. З'ясувати це явище можливо не лише з огляду на власника. Похований, як відомо, був не просто воїном, а воїном-вершником. Процес виділення кінноти отримав розвиток ще в ІХ ст. Раніше за всіх кіньми обзавелися представники військової еліти, одного з яких поховано в чернігівському кургані. На початок Х ст. з придворних гвардійців та інших елементів сформувалася кіннота¹⁹. Вона склала основу правлячого класу. І якщо в Доростольській битві брали участь цілі загони кінноти, то на початку Х ст. верхи, швидше за все, воювали в основному командирі. Природно, традиції кінного бою і специфічного обладунку кіннотника ще тільки вироблялися. Тут спостерігаються і прямі аналоги (типи стремен, наявність кочівницьких шабел в похованнях та інш.) і, можливо, перші модифікації. Як відомо, кіннотні клинки довші, ніж клинки піхотинців, оскільки бої відбувалися не лише між вершниками, але й між вершником та пішим, котрого треба було рубати, не дуже нахилиючись у сідлі (щоб не втратити рівноваги). Прекрасним прикладом такого співвідношення є різниця в довжині мечів римських легіонерів та римських вершників, що становить 1,5 разу. Цікаво і те, що довжина леза шабел XII - XIII ст.ст. – специфічної кіннотної зброї в період розквіту тактики кіннотних загонів – сягає 100-110 см.²⁰ Отож велика довжина меча з Гульбища може розглядатися як спроба пристосувати тип звичайного пішого меча для кінного бою.

Розмір шолома, звичайно, не так явно свідчить про «богатирську» статуру «чернігівського боярина», але все ж дає загальне уявлення про пропорції похованого. На жаль, шолом був сильно пошкоджений²¹, і його діаметр можна з'ясувати лише приблизно (близько 23 см). Гістограма показує, що шоломів подібного діаметра (загальна вибірка 19 шт.) – більшість – 31,6% (мал.1.2).

Важливішим є розмір стремени. У даному випадку ми вибрали як основний параметр ширину стремени – 14 см, оскільки від нього залежить, наскільки комфортно почуватиметься нога і наскільки вершник зможе використати стремени. Б.О.Рибаков вважав, що гульбищенські стремени не просто великі, а в півтора разу більші звичайних²². Враховуючи інтервал 1 см, ми склали гістограму (вибірка 36 шт.), з якої видно, що група XIII-XIV ст. складає більшість – 44%. Також зустрічаються і стремени більшої ширини (наприклад, стремени з Яровщини). Таким чином, нога у «велетня» була доволі середньою (мал.1.4).

Менше всього інформації про кольчугу. Б.О.Рибаков лише згадує про її наявність, Кіріпнічков (створив методику очищення мечів і кольчуг) нічого не говорить про, можливо, більші розміри гульбищенських обладунків (хоча намагається детально розглянути більш-менш видатні екземпляри). Діаметр і товщина кілець кольчуги – звичайні. Загалом, розміри давньоруських обладунків були невеликими: 60-70 см у поясі, 100-130 см у плечах, близько 70 см довжиною і вагою 5-6 кг²³. Швидше за все і дана кольчуга мала ті ж параметри.

Отже, можна сказати, що похований в кургані Гульбище був класичним представником дружинної еліти, а зовсім не винятковим «велетнем». Його основні параметри (розміри рук, ступні, діаметр черепа) були хіба що трохи більші за середні, твердження ж про велетенський зріст взагалі позбавлені будь-яких підстав. Порівняння ж давньоруської військової еліти із сучасними людьми явно не на користь першої, що й доводять наведені розміри.

Джерела та література:

1. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. - Ленинград, 1949. - № 11. - С. 7-93.
2. Рыбаков Б.А. - Там само. - С. 35-38.
3. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 1. - С. 31.
4. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII в.в. Археология СССР. - М., 1982. - С. 254.
5. История городов и сел УССР (Черниговская область). - К., 1983. - С. 98.
6. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие... - Т. 1 - С. 32; Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие// САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 3. - С. 81-87; Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII в.в. // САИ. - Ленинград, 1971 - Вып. Е1-36. - С. 87-110.
7. Самоквасов Д.Я. Могильные древности северянской Черниговщины. - М., 1917. - С. 37.
8. Рыбаков Б.А. - Там само. - С. 35.
9. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 3. - С. 25.
10. Рыбаков Б.А. Вказ. праця... - С. 35-38.
11. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 3. - Рис. 18, 22, 25, 33, 35.
12. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т1. - С. 31.
13. Рыбаков Б.А. Вказ. праця ... - С. 35-38.
14. Рыбаков Б.А. Там само. - С. 35.
15. Рыбаков Б.А. Там само. - С. 35.16
16. Советский энциклопедический словарь. - М., 1980. - С. 1099.
17. Рыбаков Б.А. Вказ. праця ... - С. 35.
18. Рыбаков Б.А. Там само. - С. 35.
19. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 3. - С. 56.
20. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 1. - С. 35.
21. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. - Ленинград, 1971. - Вып. Е1-36. - Т 3. - С. 36.
22. Рыбаков Б.А. Вказ. праця ... - С. 36.
23. Кирпичников А.Н. Там само. - С. 13.

Сергій Черняков

МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СКОРОПАДСЬКИХ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Рід Скоропадських вважається одним із найстаріших в українській історії. Упродовж кількох століть він відігравав провідні ролі у вітчизняній політиці та культурі. Скоропадські опікувалися навчальними закладами, матеріально підтримували українські видавництва, православні монастирі та церкви.

Одним із фундаторів культових споруд був і гетьман Іван Ілліч Скоропадський. Його життя та діяльність тісно пов'язані із Чернігово-Сіверською землею. Тут він заснував кілька храмів та розпочав будівництво монастиря.

Гамаліївський монастир заснований як скит у с. Гамаліївці (тепер Шосткинського району Сумської області). Тут, за 30 верств від Глухова, на березі річки Шостки на кошти генерального осавула Антона Гамалії у 1702 році будується церква Харлампія.¹ За участь у «зрадницьких діях Мазепи» А. Гамалію відправили на заслання, а село Гамаліївка згодом перейшло у власність Івана Скоропадського.²

У 1713 р. гетьман разом з дружиною Анастасією Маркович приймає рішення про спорудження поблизу Глухова монастиря. Цього ж року і розпочинається його будівництво. Згодом він отримав назву Гамаліївського, на честь будівничого церкви Харлампія Антона Гамалії. На кошти І.Скоропадського закладається собор Різдва Богородиці, тепла мурована церква Харлампія, корпуси келій, оборонні

мури з надбрамними вежами. Згодом на території монастиря споруджуються гетьманські будинки, де іноді жив гетьман Іван Скоропадський з дружиною, а після його смерті – вдова Анастасія, яка навіть влаштовувала тут бали для українського шляхетства.³

У 1722 р. І.Скоропадський помирає, і спорудження собору Різдва Богородиці затягується. Про завершення споруди турбується дружина гетьмана. Про це свідчать не лише архівні джерела, а й напис на портреті Анастасії Маркович, який зберігався у монастирі (портрет А.Маркович створений відомим на той час художником Якимом Глинським, який також був і автором іконостасу в соборі):

«I. К Богу благочестием она пылала.

II. Супругу верность и любовь соблюдала.

III. Бедным отраду на деле подавала.

IV. Возвигнуть храм сей помагала...»⁴

У 1729 р. помирає дружина гетьмана. Відтак лише в 1735 р. був створений іконостас, і собор освятив архімандрит Микола Ленкович.

Великий п'ятибанный собор Різдва Богородиці став центральною спорудою монастиря. Унікальне об'ємно-просторове рішення створене на основі своєрідного використання схеми давньоруського тринефного шестистопного храму. Шедевром храму був іконостас. Він займав всю ширину храму. Цокольний ярус іконостаса прикрашали герби Скоропадських. В обрамленні золотого різьбленого мережива яскраво вирізнялися великі ікони у важких срібних шатах. Сім ярусів ікон, ряд за рядом, піднімались до самого барабана купола.⁵

У соборі знаходився портрет гетьмана І.Скоропадського,⁶ що підтверджує його причетність до спорудження храму.

Наприкінці XVIII ст. Гамаліївський монастир представляв собою унікальний архітектурний ансамбль. Тут знаходилися собор Різдва Богородиці, церква Харлампія, триярусна надбрамна дзвіниця, двоповерхові келії ігумена та одноповерхові келії ченців, територію монастиря було обнесено мурами із вежами.⁷

Гамаліївський монастир спочатку діяв як жіночий, а з 1733 року, згідно із заповітом Анастасії Скоропадської, перетворений на чоловічий. Він неодноразово горів, а після великої пожежі в 1795 році монастир закрили. І лише у 1827 р. був відновлений, сюди перевели черниць Кербутівського монастиря.⁸

Гамаліївський монастир входив до складу Чернігівської єпархії.⁹

Він був не лише значним духовним осередком. Є інформація, що тут займалися і літургійним шитвом. Так, у духовній до свого брата Андрія Марковича дружина Івана Скоропадського заповідає йому передати архімандриту київському зроблені у монастирі «митру, сакос та омофор». Також відомо, що гетьман і його дружина практикували кошовні внески до різних церков.¹⁰

У 1722 р. в Гамаліївському монастирі поховали І.Скоропадського.¹¹ У 1729 році поруч із гетьманом похоронили і його дружину А.Маркович.¹² Вічний спочинок тут знайшли у 1733 р. Уляна Іванівна Толстая, дочка Івана Скоропадського,¹³ у 1885 р. – Петро Іванович Скоропадський.¹⁴ В історичних джерелах він відомий як визначний військовий та громадський діяч. Його дружина, Марія Андріївна (Миклашевська), похована в Гамаліївському монастирі у 1901 р.¹⁵ У 1899 р. в Харлампіївській церкві похована також Єлизавета Скоропадська,¹⁶ дочка Петра Івановича Скоропадського. В монастирі похоронений і її брат Михайло Петрович.¹⁷ Таким чином, Гамаліївський монастир став некрополем старовинного козацького роду Скоропадських.

Монастир зберігся до наших днів. Хоча у 20-х роках ХХ століття споруда почала руйнуватися. У 1956 р. його визнано пам'яткою архітектури республіканського значення. З 1962 р. монастир використовується далеко не за призначенням: Сумський облвиконком передав його Міністерству внутрішніх справ, яке переобладнало Гамаліївський монастир під в'язницю суворого режиму. А наступного року цей унікальний архітектурний ансамбль виключили з державних реєстрів пам'яток. І, як наслідок: повністю знищені оборонні мури і башти, собор

Різдва Богородиці та Харлампівську церкву перетворено на промислові цехи, намогильні плити родини Скоропадських залито бетоном, корпус келій перетворено на камери для ув'язнених.¹⁸

У 1987 р. монастир, як пам'ятку архітектури знову взято під охорону держави (нині це пам'ятка архітектури національного значення). Мешканці села Гамаліївка вже неодноразово зверталися до органів влади з проханням передати монастир релігійній громаді. Лише в 1995 році було відновлено функціонування церкви св. Харлампія.

Олена Павлівна Отт-Скоропадська (дочка гетьмана Павла Скоропадського, остання представниця козацького роду Скоропадських, нині проживає у Швейцарії) після проголошення незалежності України кілька разів відвідала рідну землю, зокрема, брала участь у наукових конференціях у Чернігові, присвячених життю та діяльності гетьмана Української держави П. Скоропадського. Олена Павлівна у 1992 році завітала і в Гамаліївський монастир. У своїй книзі «Остання з роду Скоропадських» вона згадує про безрадісні часи монастиря: «Вся будівля оточена високими мурами з вишками й багатьма рядами огорожі з колючого дроту, поміж якими вночі бігають злі собаки. Колишня велика монастирська церква посеред монастирського подвір'я перетворена на фабрику вогнегасників. Маленька капличка, де поховані Скоропадські, стоїть на самому краю монастирської площі в куті. Перед нашим візитом її мусили відновити й наново пофарбувати ззовні й всередині. Тільки посередині внутрішнього приміщення все ще стоїть верстат, на якому навчають працювати в'язнів. Могильні плити моєї родини стоять вертикально біля однієї стіни. Написи на давніх світлих могильних плитах Івана Скоропадського і його дружини Анастасії, як і їхньої дочки Уляни, з XVIII ст. уже ледве можна прочитати. Поряд з ними стоїть плита Петра Івановича Скоропадського, мого діда, батька мого батька. Вона з темного мармуру з добре збереженим написом. Плити інших похованих тут членів родини, моєї бабусі Марії Андріївни Скоропадської, уродженої Миклашевської, її дочки Єлизавети (Лілі) та її сина Михайла зникли, як і давні козацькі могили, які були колись біля церкви».¹⁹

Іваном Скоропадським споруджені також й інші культові споруди на Чернігово-Сіверській землі. Так, у 1720 р. в Стародубі на його кошти збудована церква Предтечі. Про це, зокрема, засвідчує виконаний на споруді герб гетьмана Скоропадського.²⁰

У цьому ж році у Глухові на місці дерев'яної церкви Трійці (XVII ст.) розпочинається спорудження нового мурованого храму. У договорі 1720 р. на будівництво церкви, зокрема, зазначається: «...должина той церкви межі стен 15 сажен трехаршинных; ширина межі стен 7 сажен трехаршинных; вишина от фундамента до свода сажен 9. А чертеж и пропорции як соизволит пан гетман».²¹ Зрозуміло, що в документі йдеться про гетьмана Івана Скоропадського, який, очевидно, був замовником спорудження храму. Бо саме фундатори, меценати та інші замовники культових споруд впливали на стан будівництва, його розміри, типи споруд, а також стилістичні особливості архітектури.

Внаслідок ліквідації гетьманського управління будівництво церкви Трійці розтягнулося на 70 років. Її спорудження завершилось у 1790 р.²² До речі, за архітектурними особливостями вона нагадує собор Різдва Богородиці Гамаліївського монастиря, що підтверджує спорудження храму Іваном Скоропадським. На жаль, унікальна пам'ятка козацької доби зруйнована за розпорядженням місцевої влади в 1963 році.²³

У Глухові, колишній гетьманській столиці, на кошти родини Скоропадських, насамперед дружини Івана Скоропадського Анастасії, були засновані і тривалий час утримувалися богадільня, лікарня для убогих та дерев'яна Анастасіївська церква, яка простояла до середини XIX ст.²⁴

Анастасіївську муровану церкву було споруджено на місці згорілої дерев'яної Воскресенської церкви у 1717 р. на кошти А. Скоропадської. Тридільний, безбанний зального типу храм із гранчастою апсидою і дзвіницею над західним притвором

став домовим при гетьманській дзвіниці.²⁵ У 1748 та 1784 рр. церква потерпіла від пожеж і в 1816 р. внаслідок відбудови зазнала архітектурних змін. У 1884 р. чернігівське губернське правління затвердило проект нової Трьох-Анастасіївської церкви. Її автором був відомий академік архітектури із Санкт-Петербурга Андрій Леонтійович Гун. Нова церква зведена на кошти братів Миколи та Федора Терещенків. Невдовзі, у 1894 р., брати Терещенки звернулися до Святійшого Синоду з проханням дозволити знести стару гетьманську церкву. Відтак з Києва відрядили професорів Київської духовної академії Петра Лашкарьова і Миколу Петрова, які в своєму висновку вказали, що «предназначенная к упразднению старая Трех-Анастасьевская церковь со стороны зодчества не представляет собой ничего особенного замечательного, и кроме сохранившихся известий о первоначальной постройке этой церкви женою гетмана Скоропадского Анастасиею, с зданием этой церкви соединяются только воспоминания об опустошительных пожарах в Глухове». Далі вийшов відповідний указ Святійшого Синоду, і стару церкву протягом 1895-1897 рр. розібрали.²⁶

Гетьман Іван Скоропадський був і великим шанувальником мистецтва. Він, зокрема, надавав грошову підтримку на видання книг, які друкувалися на початку XVIII ст. у Чернігівській друкарні (вона діяла на території Троїцько-Іллінського монастиря). У друкарні працював гравер по міді Никодим Зубрицький (жив у Чернігові у 1709-1724 рр.). Він створив гравюри до книги «Іфікі ієрополітики» з гербом Скоропадського. Н.Зубрицький також ілюстрував у 1717 р. «Новий завіт» із присвятою гетьману. У Чернігівській друкарні видана і книга Іоанна Максимовича «Молитва Отче Наш на седьм богомыслий расположения» (Чернігів), 1709 р.) з присвятою Івану Скоропадському.²⁷ Це далеко не повний перелік творів, виданих за підтримки гетьмана І.Скоропадського.

Одним із найдивовижніших куточків української природи є дендрологічний парк «Тростянець». Він розташований в селі Тростянець Ічнянського району на Чернігівщині. Його заснував Іван Михайлович Скоропадський – нащадок гетьмана України Івана Скоропадського.

І.М.Скоропадський (1805 - 1887 рр.) був визначним громадським та культурно-освітнім діячем. Дослідник О.Прицак зазначає, що Іван Михайлович «брав визначну участь при визволенні кріпаків та дбав про освіту свого народу. Ціла низка шкіл та гімназій в Україні завдячує йому своє існування».²⁸ Він також колекціонував рослини, був великим шанувальником старовини та мистецтва, непоганим знавцем архітектури.

У 1830 р. Тростянець із навколишніми землями перейшов йому у спадок.²⁹ Оцінивши багатство тутешньої природи, Скоропадський у 1833 р. переніс на хутір свою садибу, за якою збереглася назва Тростянець.³⁰ Незабаром Іван Михайлович розпочинає споруджувати тут палац, господарські будівлі та церкву.

У 1834 р. І.Скоропадський заклад у своєму маєтку парк, який створювався протягом багатьох років і наприкінці XIX ст. представляв собою високохудожній витвір садово-паркового мистецтва.

Кілька років тому поблизу входу в Тростянецький парк встановлено скульптуру його засновника (скульптор Володимир Олександрович Філатов). На доріжках і алеях парку ростуть екзотичні дерева, їх садженці привезені сюди у сорокових роках XIX століття з Риги, Петербурга, Парижа, Києва, Нікітського ботанічного саду та інших місць. У Тростянці вперше в Лівобережній Україні були випробувані такі рідкісні дерева, як береза чорна, дуб черепичастий, в'яз американський, туйовик пониклий, грецька ялиця, кедрова корейська та скручена сосни, червона ялина та інші.³¹ Поряд з екзотами ростуть і відомі нам липи, берези, ясени, тополі, сосни...

Посередині парку розташований Великий став завдовжки 1,3 км і завширшки майже 100 м (біля греблі). До річі, на місці цього озера колись протікав звичайний струмок. Його поглибили та значно розширили. Упоперек ярів поблизу Тростянця спорудили три греблі зі шлюзами і таким чином створили ще три ставки: Лебединий,

Куща та Безіменний. Навколо озер ростуть величезні ялини, каролінські тополі, а також стрункі берізки, могутні дуби на інші дерева. В рукотворних водоймищах плавають величні білі лебеді.

Та найбільше відвідувачів парку вражає дивовижний рельєфний ландшафт. Висота деяких штучних гір досягає 35 метрів. Цікава історія їх створення. У 1857 році Іван Михайлович Скоропадський відвідав Париж. Тут він ознайомився з багатьма парками і, зокрема, з парком Джеймса Ротшильда в Ферре, де було застосовано метод штучного формування рельєфу. Відтак, повернувшись у рідний Тростянець, Скоропадський бере на озброєння саме цей метод. За ескізами місцевого художника-пейзажиста створюється своєрідний швейцарський ландшафт із загостреними пагорбами, які нагадують Альпи. Перетворення рівнини на рельєфну місцевість тривало майже 30 років. Пагорби обсаджували деревами та кущами.

У старовинному парку збереглися споруджені ще І.М.Скоропадським два флігелі, в яких жили гості: артисти, художники та інші видатні особистості. Зокрема, відомий художник Микола Миколайович Ге. У своєму маєтку Скоропадський відкрив картинну галерею, де експонувались полотна з краєвидами Чернігівщини і Полтавщини. Намалював картини уродженець Ічні академік Петербурзької академії мистецтв В.М.Резанов.

Іван Михайлович Скоропадський дуже любив Тростянецький дендропарк. До останніх днів свого життя він майже щодня об'їжджав його, турбувався про красу. 27 лютого 1887 року (за старим стилем) І.М.Скоропадський помер. Його поховали на пагорбі, на якому поставили мармуровий пам'ятник. На постаменті вибито напис: «Любезный прохожий! Садь, в котором ты гуляешь, посаженъ мною; он служилъ мнѣ утѣшеніемъ въ моей жизни. Если ты замѣтишь безпорядокъ, ведущий къ уничтоженію его, то скажи объ этомъ хозяину: ты съдѣлаешь доброе дело».

Після смерті І.Скоропадського Тростянець перейшов у спадок його онуку Павлу Петровичу Скоропадському, майбутньому гетьману Української держави 1918 р. Після встановлення радянської влади парк належав держплемрадгоспу «Тростянець», у 1938 р. його виділили в самостійну установу, підпорядковану Наркомзему УРСР. У 1940 р. парк оголосили державним дендрологічним заповідником, а в 1951 р. передали Центральному ботанічному саду Академії наук УРСР. Нині це самостійна установа Національної академії наук України.³²

Дендронічний парк «Тростянець» і сьогодні є неперевершеним шедевром садово-паркового мистецтва, за своєю красою він не має рівних в Україні. На місці старого палацу збудовано дитячий санаторій. Тут лікуються і відпочивають діти з усіх куточків України.

Меценатську діяльність у родині Скоропадських продовжив Павло Петрович Скоропадський (1873-1945 рр.). Він був глибоко віруючою людиною, турбувався про православні храми, особливо у власних маєтках та навколишніх селах. Зокрема, на прохання священника Різвяно-Богородицької церкви с. Дунайця о. Карпа Андрійовського він надав допомогу в реставрації храму.³³

Коли наприкінці XIX ст. у Глухові було прийнято рішення про знищення старого Анастасіївського храму, Павло Скоропадський намагається зберегти стародавню каплицю XVIII ст. з комплексу Анастасіївської церкви. Він замовляє проект нової каплиці та фінансує будівництво «своєрідного духовного пам'ятника українській старшині».³⁴

Павло Петрович Скоропадський опікувався також Гамаліївським монастирем, надавав постійну фінансову підтримку чернігівським храмам, наслідуючи родинний приклад, зокрема, гетьмана Івана Ілліча Скоропадського та його дружини Анастасії, інших представників знатного козацького роду Скоропадських.

Джерела та література:

1. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - Москва, 1967. - С. 136.
2. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. - Москва, 1965. - С. 175.
3. Вечерський В. Гамаліївський монастир XVIII сторіччя (с. Гамаліївка Шосткинського р-ну Сумської обл.) // Пам'ятники України. - 2001. - № 4. - С. 89.

4. Картины церковной жизни Черниговской епархии из десятивековой ее истории. - Київ, 1911. - С. 112.
5. Логвин Г.Н. Названа праця. - С. 180-181.
6. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. - К., 1914. - Т. IV. - С. 663.
7. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - Київ, 1990. - С. 154.
8. Вечерський В. Названа праця. - С. 89.
9. Булгаков С.В. Настольная книга для священно-церковно-служителей. - Москва, 1993. - Ч. II. - С. 1561.
10. Кара-Васильева Т. Гаптарство у сіверських жіночих монастирях // Сіверянський літопис. - 1996. - № 1. - С. 65.
11. Модзалевський В.Л. Названа праця. - С. 663.
12. Там само.
13. Бантиш-Каменський Д.Н. История Малой России. - Київ, 1993. - С. 583.
14. Модзалевський В.Л. Названа праця. - С. 675.
15. Там само.
16. Там само.
17. Скоропадський П. Мое детство на Украине // Скоропадський П. Спогади. - Київ - Філадельфія, 1995. - С. 400.
18. Вечерський В. Пам'ятники архітектури й містобудування Лівобережної України. Виявлення, дослідження, фіксація. - Київ, 2005. - С. 554.
19. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських / Переклад з німецької Г.Сварник. - Львів, 2004. - С. 350-351.
20. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - Москва, 1967. - С. 136.
21. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернігів, 1873. - Т. III. - С. 209.
22. Логвин Г.Н. Названа праця. - С. 187-188; Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - Москва, 1967. - С. 137.
23. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - Москва, 1967. - С. 137.
24. Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. - Київ, 2003. - С. 119.
25. Вечерський В. Пам'ятники архітектури й містобудування Лівобережної України. - Київ, 2005. - С. 348.
26. Там само. - С. 350.
27. Пархоменко І.В. Гравюри чернігівської друкарні XVII-XVIII ст., як джерело іконографії розписів Успенського собору Києво-Печерської лаври // Могилянські читання. - Київ, 2001. - С. 150-151.
28. Прицак О. Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) // Останній гетьман: ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 - 1945. - Київ, 1993. - С. 187.
29. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - Київ, 1990. - С. 809.
30. Мисник Г.Є. Тростянецький дендрологічний парк. - Київ, 1960. - С. 6.
31. Клименко Ю.О., Клименко А.В. Старовинні парки Чернігівщини. - Київ, 2001. - С. 14.
32. Клименко Ю.О., Клименко А.В. Там само. - С. 13.
33. Папакін Г.В. Там само. - С. 118.
34. Папакін Г.В. Там само. - С. 118 - 121.

Анатолій Адрюк

ТВОРЧИСТЬ АРХІТЕКТОРА ЙОАННА-БАПТИСТА ЗАУЕРА

Про те, що зодчий Йоганн-Баптист працював в Україні у XVII столітті, відомо вже досить тривалий час. Але свідчень про його життя і творчість майже не було. Дослідники історії української архітектури не знали навіть прізвища будівничого. Прослідкувати творчий шлях цього архітектора допомогло вирішення питання про авторство Троїцького собору в Чернігові /1679-1695 р.р./. Ми вже раніше торкалися цієї проблеми¹. Але важливе значення творчості Йоганна Баптиста для історії українського зодчества вимагає повернення до порушеного питання.

Починаючи з XIX ст. автором проекту чернігівського Троїцького собору вважався Адам Зернікау. Ця думка побутувала до 1960-х років, коли відомий дослідник історії українського зодчества М.П.Цапенко висловив думку, що споруду збудував архітектор Йоганн-Баптист, який дещо пізніше звів також Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині. До Чернігова

зодчий був запрошений із Вільнюса. Короткі дані про архітектора /дата його народження і смерті не були встановлені/ повідомлялись також в деяких енциклопедичних виданнях². При цьому чомусь не помічалось, що Йоганн-Баттист – це лише ім'я, тобто Іоанн Хреститель, а зовсім не прізвище /Жан-Баттист у Франції, Джованні-Баттиста в Італії/. Але і у пізніших виданнях продовжували вміщувати попередні відомості про архітектора.

У працях дослідників історії польської архітектури та мистецтва приведено раніше не відомі дані про діяльність зодчого. Було названо також його повне ім'я та прізвище – Йоганн-Баттист Зауер³ /у польській транскрипції – Ян Заор, у литовській – Йонас Заор/. Ці відомості погоджуються з даними українських документальних джерел XVII ст. /Літопис Мгарського монастиря/ про роботу архітектора в Україні.

Нині з'явилася можливість проаналізувати творчий шлях зодчого як в Україні, так і поза її межами. Йоганн-Баттист Зауер – архітектор німецького походження. Народився в польському місті Казімеж. Рік народження його невідомий. Але можна з певністю припустити, що це сталося в першій половині XVII ст. У 1658-1665 роках Й.-Б. Зауер був старшим майстром цеху мулярів і каменярів у польському місті Краків⁴.

Краківський цех мулярів і каменярів був одним із найдавніших. Він почав діяти ще в XVI ст. Адже Краків протягом довгого часу був столицею Польщі. Статути інших цехів створювалися за зразком краківського. Престиж цього закладу ґрунтувався не на чисельності його майстрів /їх було в різні часи від 20 до 40 чоловік/, а на високій фаховій підготовці здібних людей. Майстри цеху втілювали в життя не лише свої власні проекти, а й проекти інших авторів на замовлення шляхти, монастирів, церков і міщан. У §3 статуту краківського цеху зазначалось, що для здобуття звання майстра потрібно спочатку виконати головні завдання: у присутності старших майстрів накреслити хрестове склепіння, зробити його макет і втілити в матеріалі.

Потім претенденту належало виготовити власноруч кружала для зведення купола за допомогою триангуляції /метод вимірювання довжини дуги обчисленням сторін ряду трикутників/. Усе це вимагалось зробити «згідно з мірою і потребою». Після того, як кандидат у майстри виклав із цегли купол і зняв кружала, старші майстри уважно оглядали роботу, щоб не було ніяких відхилень. Далі треба було перекрити склепінням нішу і кутовий камінь.

Якщо претендент не виконував завдання, то змушений був навчатися ще рік. Цікаво, що син майстра також змушений був виконувати всі завдання без винятків і мав право навчатися у свого батька. Слід зазначити, що згадані випробувальні завдання не складали великих труднощів для пошукувачів звання майстра. Це засвідчує високий фаховий рівень підготовки кадрів у краківському цеху мулярів і каменярів⁵. Отже, і Йоганн-Баттист Зауер, який протягом семи років був старшим майстром краківського цеху, мав ґрунтовну фахову підготовку та досвід практичної роботи.

У другій половині XVII ст. у Польщі склались не дуже сприятливі умови для ведення значного мурованого будівництва. То був період економічного занепаду і політичної кризи. Зодчі змушені були працювати на замовлення в інших місцях, зокрема, в Литві. Тут зріле бароко охоплює період 1650-1690-х років. На деякий час настали перерви у війнах, що дало змогу накопичити великі кошти в руках феодалських магнатів і церкви. Інтенсивне будівництво велося не лише у Вільнюсі і великих містах, а й у провінції.

Одним із замовників був знатний і могутній феодал Міхал Казімеж Пац – великий литовський гетьман /з 1667 р./ і воєвода віленський /з 1669 р./. Він став фундатором монастиря августинців у Вільнюсі і костьолу Петра і Павла при ньому. На тому місці спочатку розташовувалось язичницьке святилище, а потім збудований дерев'яний костьол. М.К.Пац вирішив спорудити величний мурований храм, який слугував би усипальницею і свідчив про багатство та велич свого фундатора.

Для його зведення і був запрошений із Кракова архітектор Йоганн-Баттист Зауер. У 1668 р. він прибув до Вільнюса і привіз уже готовий дерев'яний макет майбутнього костюла. Замовник одразу вніс зміни до проекту /моделі/. Креслення і ескізи окремих частин споруди виконувались уже під час будівництва. Протягом кількох років Й.-Б. Зауер безпосередньо керував будівельними роботами. 29 червня 1668 р. урочисто закладений камінь з написом латинською мовою, який попередньо підготували в Кракові. Але підготовчі роботи почалися ще в 1666 р. Для будівництва використовували переважно місцеві матеріали. Цеглу підвозили на спеціальному поромі з цегельні, яка містилася на протилежному боці річки Неріс. Вапно випалювали в спеціальних ямах на будівельному майданчику. Лише гіпс завозили з-за кордону.⁶

На будівництві костюлу Петра і Павла працювало кілька майстрів із Кракова, більше десяти мулярів із Вільнюса, а також кріпаки із маєтків М.К.Паца. Загальна кількість зайнятих на будові людей коливалась від 70 до 80 чоловік. У серпні 1674 р. зведені склепіння, а в 1675 р. – купол. У грамоті М.К.Паца від 12 липня 1675 р. мовиться про завершення основних будівельних робіт. Наступного року перейшли до виконання зовнішнього оздоблення. У 1678-1679 роках вежі і баню вкрили бляхою. Покрівельні роботи продовжувались до весни 1685 р., а оздоблення купола – до 1687 р. Влітку 1674 р. із Гданська до Вільнюса були відправлені двері для храму. В 1682 р. до Гданська надіслали креслення і макети головного порталю храму, але цей задум не вдалося втілити. Завершував будівництво /в 1670 р. / італійський архітектор Фредіані ді Лука, який протягом довгого часу працював у М.К.Паца. Зараз важко сказати, чи вніс він якісь зміни до проекту Й.-Б. Зауера⁷.

Храм Петра і Павла у Вільнюсі зберігся до наших днів. Він у цілому повторює схему церкви Іль Джезу в Римі 1575 р. /архітектори Д.Віньола, Дж. делла Порта/, яка стала першим твором бароко в архітектурі. В об'ємно-просторовій композиції споруди домінують єдина баня і завершення двох веж на західному фасаді. Композиційна побудова інтер'єру логічна і проста.

Є відомості про те, що Й.-Б. Зауер брав участь у будівництві костюлу монастиря ордена камальдулів поблизу Каунаса⁸. Фундатором тут виступив великий канцлер литовський Христофор Зигмунт Пац. Костюл був закладений у 1667 р., а будівництво завершилося в 1674 р. Першим архітектором був Людовико Фредо із Венеції – чернець камальдульського монастиря Сан Мікеле ді Мурано⁹.

Й.-Б. Зауер прибув до Чернігова із Вільнюса на запрошення архієпископа Лазаря Барановича в 1680 р. У документі того часу зазначалось: «...майстра немецкой породы на имя Ивана Баптисту, которого для поправки церкви пастырское до Чернигова из Литвы зятягнуено»¹⁰. Закладення Троїцького собору відбулося 30 квітня 1679 р.¹¹, тобто роком раніше приїзду архітектора до Чернігова. За перший будівельний сезон було зроблено фундамент і почалося зведення стін. Автором першого проекту Троїцького собору міг бути ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович, який безпосередньо опікувався будівництвом і відомий, як вправний гравер. Однак втілення проекту в життя виявилось справою надто складною і для виправлення становища до Чернігова прибув досвідчений зодчий Й.-Б. Зауер. У вже цитованому документі згадується слово «поправа», що в перекладі з польської мови означає «поліпшення». Отже, архітектору довелося поліпшувати зроблене Л.Крщоновичем. Можливо, разом з Й.-Б. Зауером прибуло і кілька майстрів. Зодчий представив власний проект Троїцького собору /«Абрис»/, який і був виконаний. Цей «Абрис» представляв собою, найвірогідніше, зображений на папері головний західний фасад споруди.

Зведенням у Чернігові Троїцького собору була започаткована у другій половині XVII ст. побудова величних монастирських храмів. За взірць для них слугував тип давньоруського шестистовпного хрестово-купольного храму з широким центральним нефом, трансептом і центральною банею. Він був втілений в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря /1073-1078 р.р./, котрий став прототипом для побудови інших храмів. Звичайно, в XVII ст. зодчий застосував

нові прийоми, які збагатили об'ємно-просторову композицію. Вежі, які фланкують західний фасад, виступають над ним, а трансепт підкреслений двома ризалітами з півдня і півночі. Замість закомар фасади завершують барокові фронтони. Все це надало храму нового вигляду, який з незначними змінами повторений в Спасо-Преображенському соборі Мгарського монастиря на Полтавщині /1684-1692 р.р., архітектор Й.-Б. Зауер/, Миколаївському та Богоявленському соборах у Києві /1690-і роки, архітектор Й.Д.Старцев/.

Образ чернігівського Троїцького собору сподобався гетьману Івану Самойловичу і він за порадою Л.Барановича запросив зодчого Й.-Б.Зауера для роботи у Мгарському монастирі на Полтавщині. В 1684 р. зодчий зміг перейти до будівництва Спасо-Преображенського собору у Мгарі. Будівничий показав гетьману «Абрис черниговской монастырской церкви» як зразок для нової споруди. Запропонований проект видався гетьману завеликим для конкретного місця. Тому не випадково з архітектором були обговорені і основні розміри споруди. Довжина у плані належала бути близько 38 м, ширина до 24 м, а висота без хреста майже 42 м. Розміри зведеної споруди майже збігаються із запланованими.

Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря задумали будувати в 1682 р. замість старої дерев'яної церкви. Одразу почали виготовляти цеглу «коштом гетьмана». Але будівництво розпочалося лише весною 1684 р. 23 квітня, в день святого Георгія, почали копати фундаменти неподалік від старої дерев'яної церкви і заклали новий храм. «И в том основании под самым фундаментом, у алтаре, в земли под стеною, где горное седалище, положен есть камень выбиты, в нем положенные мощи святых и хартия на пергамене написанная, которую в том камени вибитом з мощами святых прикрывшее бляхою медяною, засмолена воском и запечатана.На утри же, иже си есть априля 24, почали фундамент муровати, майстер мурарски бысть немец з Вильня, зовомий Иоанн Баптиста»¹². Закладення каменю відбувалося в урочистій обстановці у присутності обох синів гетьмана і козацької старшини.

У «Постановлении» гетьмана І.Самойловича, даного в Батурині 23 травня 1684 р. /через місяць після закладення/, зазначалась і плата за роботу, яку будівельники самі запросили. Й.-Б. Зауеру передбачалось платити по 8 золотих на тиждень, а також «боршна на все лето: муки житной – осмачок 5, пшеничной 2 осмачки, пшона – 2 осмачки, гречаной муки – 2 осмачки, гороху – осмачка, соли – 700 гусок, сала – 2 пуди, баранів – 6, 2 діжечки масла, дві сиру, пива – 3 діжки, горілки – 100 кварт, олії – 30 кварт, яловицю і кабана.» Підмайстрові Мартину Томашевському було обіцяно платити на тиждень 6 золотих і, відповідно ті ж продукти, але менше на 25%. Далі в документі говорилося про «челядь чили товаристо». 8 чоловік повинні отримати по 3 золотих на тиждень, 4 чоловіки – по 2 золотих, 6 чоловік – по 13 шагів, трьом належало заплатити по півталара, ще трьом – по копі кожному. Робітникам призначались і харчі, хоча й менше, ніж майстру і підмайстру. Всі 25 робітників були місцевими, про що свідчать їхні імена та прізвища /Василь Гадяцький, Лук'ян Уманський, Мартин Обмачівський/.¹³

Основні будівельні роботи закінчилися в 1687 р. У квітні наступного 1688 р. з Батурина до Мгарського монастиря прислано глухівського майстра Івана Бляхнера для покриття собору бляхою. Теслярські роботи виконав Дем'ян Ворона. Остаточні роботи закінчились у 1692 р.¹⁴ Але ще в серпні 1684 р. Й.-Б. Зауер ненадовго відбув до Глухова, де надав допомогу в побудові нової церкви. Можливо, одночасно із зведенням Спасо-Преображенського собору архітектор брав участь у будівництві й інших споруд Мгарського монастиря – нових келій та господарчих будівель.

На початку 90-х років XVII ст. Й.-Б. Зауер працює в Польщі. У 1690-1693 роках у барокових формах перебудовується готичний костюл паулинів на Ясній Гурі у Ченстохові,¹⁵ де Й.-Б. Зауер керував будівельними роботами.¹⁶ Невдовзі зодчий повертається в Україну. Згідно з договором від 14 травня 1695 р., він зобов'язався збудувати трапезну Мгарського монастиря відповідно до креслень і за детальними розмірами, які були задані. За роботу Й.-Б. Зауеру було обіцяно

заплатити «золотих полтрети тисячи доброї монети». 10 липня 1695 р. почали копати траншеї для фундаменту. 18 липня/ як мовилось у документі/ «основана бысть трапеза, в каковом основаниі положил под горним седалищем игумен камень четверугольный, в яковом камени положены суть мощи святых и хартия, писанная на пергамене». Наступного дня почалось зведення стін. Через брак матеріалів будівництво споруди затягнулось. У 1700 р. Й.-Б. Зауер помер, а розпочаті роботи продовжив Опанас Пирятинський. Будівля трапезної, що довго зводилась, виявилася нестійкою. 5 липня 1701 р. вітвар трапезної церкви і половина всієї споруди до самого фундаменту впала.¹⁷

Із споруд, які зводив Й.-Б. Зауер, до наших днів збереглися найзначніші – костюл Петра і Павла у Вільнюсі, костюл у Пажайслісі, Троїцький собор у Чернігові та Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині. Дослідники і раніше відзначали подібність композицій чернігівського Троїцького собору і костюлу Петра і Павла у Вільнюсі, пояснюючи її засвоєнням українською архітектурою деяких досягнень західноєвропейського зодчества.¹⁸

Нині стало ясно, що схожість зумовлена тим, що будувалися ці споруди одним зодчим – Й.-Б. Зауером. Вони мають подібні плани, об'ємно-просторові композиції і близькі за розмірами. Вільнюську будову завершує одна велика баня, а в Чернігові за давньоруською традицією були зведені ще чотири. Фасади костюлу Петра і Павла завершують трикутні фронтони. Лише між вежами фронтон складної форми підкреслює провідну роль західного фасаду. В чернігівському Троїцькому соборі барокові фронтони з волютами є на всіх чотирьох фасадах. Разом з єдиною пластичною обробкою це підкреслює рівноцінність фасадів, характерну для української архітектури того часу. В костюлі Петра і Павла бічні нефи влаштовані висотою в один поверх, а в Троїцькому соборі вони мають три яруси.

У першому ярусі центральної частини західного фасаду костюлу Петра і Павла виступає портик, над яким розташований відкритий балкон з балюстрадою. В Троїцькому соборі портик відсутній, а вихід із хор назовні влаштований між вежами. На фасаді він позначений горизонталлю балюстради. Портали входів у чернігівській споруді мають простіші форми. На західному фасаді вільнюської споруди застосовано колони з корінфськими капітелями. У Троїцькому соборі на всіх фасадах бачимо пілястри і лише біля порталів півколонки. Вікна і ніші в Троїцькому соборі на відміну від костюлу обрамлені «вухастими» наличниками з трикутними і лучковими сандриками. В костюлі Петра і Павла на західному фасаді в нішах установлені скульптури. В Троїцькому соборі ніші різної форми оздоблені живописом.

Костюл у Пажайслісі, у зведенні якого брав участь Й.-Б. Зауер, має деякі спільні риси з чернігівським Троїцьким собором. Цікава особливість обох пам'яток – балюстрада над карнизом, що увінчує фасад. Якщо в Пажайслісі вона розташована над високим аттиком і продовжується в отворах веж, то в чернігівському храмі слугує огорожею для невеликого простору між вежами над фронтонном. Подібні фронтони мають західні портали. В обох спорудах застосовані трикутні фронтончики над вікнами і «вухасті» наличники.

Й.-Б. Зауер будував у Чернігові дещо інакше, ніж робив це раніше. Як і всі зодчі, які працювали в той час в Україні, архітектор звертався до місцевих традицій, що сягають доби Київської Русі, поєднуючи їх із новітніми досягненнями будівничих Західної Європи.

Як уже згадувалося, за зразком чернігівського Троїцького собору Й.-Б. Зауер збудував Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря на Полтавщині. Планова побудова цих споруд майже однакова. Вони мають по три повздовжні нефи і шість стовпів. Близькі і розміри споруд. Фронтони фасадів в обох спорудах мають різну форму. Бані Троїцького собору відрізняються виразною пружністю форм грушовидних завершень. У Мгарському храмі силуети бань більш сухі і виглядають у порівнянні із чернігівськими дещо збідненими. Великі вікна у вигляді хрестів мають у Спасо-Преображенському соборі спрощену форму. Декор фасадів

Мгарського храму /ліпнина з'явилась пізніше у XVIII ст./ скромніший, членування не такі чіткі, як у Троїцькому соборі.

Більше відмінностей в інтер'єрах споруд. Бічні нефи Спасо-Преображенського собору виділені не так чітко і мають два, а не три яруси, як у чернігівській будові. У Троїцькому соборі інша пластична обробка інтер'єру. Багатопрофільні карнизи, численні розкріповки на стовпах, складної форми балюсади на другому ярусі хорів, хрестові склепіння бічних нав надають будові пишного вигляду.

Отже, жодна споруда, зведена Й.-Б. Зауером, не повторюється. Хоча в усіх є спільні риси, притаманні творчій манері зодчого. Всі пам'ятки своєрідні і неповторні, що зумовлювалося смаками і вимогами замовників, місцевими художніми традиціями, участю в роботі місцевих майстрів, природними умовами. Творчість архітектора Йоганна-Баптиста Зауера /народився в першій половині XVII ст. – помер в 1700 р./ залишила помітний слід в культурі українського, литовського та польського народів. Він працював в Україні /Чернігів, Мгарський монастир біля Лубен на Полтавщині, Глухів/, у Литві /Вільнюс, Пажайсліс/, у Польщі /Краків, Ченстохова/. На прикладі діяльності зодчого можна наочно побачити, як поширювався стиль бароко, незважаючи на державні кордони як в католицьких, так і в православних державах. Замовниками будівництва виступали крупні світські і духовні феодалі. У Польщі – шляхта і католицька церква, в Литві – великий литовський гетьман та віленський воєвода М.К.Пац, великий канцлер литовський Х.З.Пац, в Україні – чернігівський архієпископ Л.Баранович та гетьмани І.Самойлович і І.Мазепа.

Будівництво провадилося за кресленнями «Абрис» та дерев'яними макетами споруд. Воно велося за зразками, якими слугували раніше збудовані споруди. І в Литві, і в Україні разом з Й.-Б. Зауером працювали переважно місцеві майстри. Лише інколи він залучав до роботи людей із Кракова. Творчість архітектора унаочнила важливі процеси в українській архітектурі та зодчестві інших європейських країн. Троїцький собор, зведений в Чернігові за проектом Й.-Б. Зауера на замовлення Л.Барановича, започаткував побудову величних монастирських храмів 80-90-х років XVII ст. на Полтавщині та в Києві. Вони склали цілий напрямок в українській культовій архітектурі того часу. За його проектами були зведені пам'ятки, в яких яскраво виявилися традиції вітчизняного зодчества та європейської будівельної практики.

Джерела та література:

1. Адруг А. Памятник архитектуры в Чернигове // Строительство и архитектура. - 1984. - № 3. - С. 32.
2. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - М.: Стройиздат, 1967. - С. 169-171.
Словник художників України. - К.: УРЕ, 1973. - С. 16.
3. Hoznung Z. Sztuka barokowa. Architektura. 1660-1710. //Historia sztuki Polskiej. - Kzakov, 1965. - Т. 2. - С. 344.
4. Loza S. Architeki i budowniczoze w Polsce. - Warszawa: Budownictwo i architektura, 1954. - С. 341.
5. Rewski Z. Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI-XIX wieku. - Wroclaw: Zaklad im. Ossolinskich-Wydawnictwo, 1954. - С. 8-48.
6. Спельскис А. Жемчужина вильнюсского барокко. - Вильнюс: Минтис, 1964. - С. 5.
7. Самалавичюс С. Жемчужина барокко /костел Петра и Павла в Вильнюсе/. - Вильнюс: Минтис. 1977. - С. 6-7.
8. Mazoji Lietuviskoji Tarybine Enciklopedia. - Vilnius: Mintis, 1971. - Т.3. - Р. 838. Encyklopedia Powszechna. - Warszawa: Panstwowe wydawnictwo Naukowe, 1976. - Т. 4. - С. 764.
9. Червоная С., Богданас К. Искусство Литвы. - Ленинград: Искусство. 1972. - С. 52.
10. Цит. за: Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - М.: Стройиздат. 1967. - С. 170.
11. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов. 1873. - Кн. 2. - С. 8-9.
12. Отрывки из летописи Мгарского монастыря /1682-1775//Киевская старина. - 1889. - апрель. - Т. 25. - С. 43-44.

13. Там же. - С. 39-41.

Літопис Мгарського монастиря (1682-1775)/Переказ українською літературною мовою, публікація і примітки В.Шевчука // Пам'ять століть. - 1997. - № 1. - С.11-12.

14. Логвин Г.Н. По Україні. - К.: Мистецтво. 1968. - С. 395.

15. Losinski J., Milobedski A. Atlas zabytkow architektury w Polsce. - Warszawa: Polonia, 1967. - S. 56.

16. Hornung Z. Sztuka barokowa. Architektura. 1660-1710. //Historia sztuki Polskiej. - Krakow, 1965. - T.2. - S .345.

17. Літопис Мгарського монастиря (1682-1775)/Переказ українською літературною мовою, публікація і примітки В.Шевчука //Пам'ять століть. - 1997. - № 1. - С. 29. Отривки из летописи Мгарского монастыря (1682-1775) //Киевская старина. - 1889. - Апрель. - Т.25. - С. 64-68.

18. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - М.: Стройиздат. 1967. - С. 167.

Дмитро Казіміров

●

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ НА МЕНЩИНІ

У середині XVII ст. після Визвольної війни в соціальній структурі українського населення відбуваються значні зміни. Одне з найвагоміших місць у суспільстві починає посідати козацтво, а з його середовища виділяється найбільш привілейована частина, представниками якої були переважно багаті, досвідчені, авторитетні люди. Вони починають посідати ключові позиції у політичному та соціально-економічному житті новоствореної української держави. Згодом до цього середовища входить також шляхта, яка підтримала Б.Хмельницького, зберегла свої володіння і мала стійкі наміри щодо їх розширення. Можливо, саме наявність її у середовищі козацької старшини, яка формувалася, і спричинила створення прошарку великих землевласників, часто не залежних від волі гетьмана та з великими владними амбіціями. Ці люди посіли ключові посади в державних установах на всіх рівнях влади.

Однією з головних умов, яка закріплювала економічний, соціальний статус та в цілому панівне становище старшини у суспільстві була земельна власність. Тому протягом існування Гетьманщини відбувався процес концентрації землі у представників саме цього стану. На жаль, привілейована верхівка не змогла скластись як повноцінна державотворча сила, оскільки не уявляла сам процес побудови держави та її кінцевого вигляду. Окрім цього, не змінився її світогляд, продовжували діяти старі звичаї людських стосунків у суспільстві, які було не просто змінити.

Тому економічний інтерес, накопичення багатств починає посідати чільне місце в діяльності козацької старшини. Її розколи на ворогуючі угруповання приводили до братовбивчих війн, що врешті-решт підривало силу українського війська, вело до спустошення українських земель. Негативною стороною в її діяльності було і те, що в погоні за багатством вона допускала відверту зраду національних інтересів, що, зокрема, успішно використовувалося російським урядом. Так у козацькій старшині, на думку В.Шевчука, формувался тип колаборанта. Задля прикладу можна навести доноси старшини на гетьманів Д.Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепу. Інші представники козацької верхівки, спостерігаючи втрату політичної автономії і поглинення українських земель російською державою, намагалися зберегти хоча б свою економічну незалежність.

Старшинське землеволодіння почало формуватися вже в період Визвольної війни. Одним із таких способів було захоплення вільних земель, а також маєтків, залишених польською шляхтою.

Згодом у другій пол. XVII - XVIII ст. землеволодіння козацької старшини

починає набувати двох основних видів: на правах власності та тимчасового умовного тримання. До першого виду відносяться землі, які визначені в офіційних документах як «зуполні» або «вічне», «спокійне», «ненарушне» володіння. Ці землі були об'єктами купівлі, продажу, обміну, наслідування та застави. Разом з цим їх власник не був юридично зобов'язаний відбувати військову службу. Після смерті господаря маєтності могли успадкувати вдови, діти або інші родичі.

Іншим видом були умовні або рангові землеволодіння, що слугували жалуванням під час виконання якої-небудь визначеної служби та були приписані до військової посади, незалежно від особи, котра її обіймала. В період правління імператриці Анни Іоанівни (1730-1740 рр.) на запит сенату в Генеральну військову канцелярію про те, що означають у гетьманських універсалах пожалування в «спокойное и беспрепятственное владение», «до ласки войсковой», и «на вспартье дому», генеральна старшина подала таке пояснення: 1) «спокойное и беспрепятственное владение» – це довічне володіння; 2) «до ласки войсковой» – «до указа»; 3) «на вспартье дому» – «на wspomожения дому до некоторого времени, а не вечно ж». [3, с.155]. Рангові володіння надавались із загального земельного фонду Війська Запорозького. Вони були у віданні Генеральної військової канцелярії, яка діяла під безпосереднім керівництвом гетьмана згідно з його вказівками.

А тепер розглянемо, яким чином відбувався процес накопичення й розподілу земель серед козацької старшини на Менщині.

Одними з найвідоміших власників, маєтності яких займали досить велику територію, була родина генерального судді Федора Лисенка, який мав «дворь...жилой в Осьмаках». Цей рід веде свій початок від козака або лисянського сотника на ім'я Яків, який був соратником М. Кривоноса [7, с. 210]. Його син Іван (Івашко) Якович Лисенко (? - 1629 - 1696 - до жовтня 1699 - ?) згадується як козак Лисянської сотні Корсунського полку (? -1649 - ?), потім полковник, прибічник Брюховецького (1663). З травня 1669 р. до серпня 1671 р. відомий як чернігівський полковник. 19 лютого він отримує універсал від гетьмана Д.Многогрішного про надання «до ласки войсковой» сіл Осьмаки та Дягови з млинами на Осьмаківській греблі на р. Мені. Дягова призначалася на «уживання та пожитковання». Крім цього, вказувалося й на те, щоб жителі даних сіл віддавали належне «послушенство»[1, с. 550 - 551].

Далі Іван Лисенко відомий як знатний військовий товариш. Щодо цього терміну, а також таких, як значний товариш полку, значний товариш сотні, значний і заслужений військовий товариш, то їх козацька старшина використовувала у другій половині XVII ст. для визначення свого рангу. Це була привілейована частина козацтва, яка за соціальним статусом наближалася до генеральної, полкової та сотенної старшини і справляла вагомий вплив на вирішення військових і державних справ. Поступово термін військовий товариш набував юридичного визначення, що зміцнювало політичні та правові позиції цієї категорії козацтва. З її середовища обирали генеральну старшину і полковників, сотників та інших військових урядників.

Водночас поширилася практика взяття під гетьманську оборону й безпосередню юрисдикцію військових службовців, у т. ч. військових товаришів. Це надавало їм ряд пільг, зокрема, звільнення їхніх дворів від сплати податків, від розквартирування російського війська, від виконання допоміжних робіт для армії [2, с.167].

У травні 1672 р. І.Лисенко їздив посланцем від генеральної старшини до Москви, а 17 червня 1672 р. був обраний генеральним осавулом. З липня гетьман І.Самойлович затвердив за ним млин на р. Сперші в с. Данилівка, куплений у козака Ісає Даниловича. А 7 серпня 1672 р. І.Лисенко отримує від І.Самойловича універсал про підтвердження за ним села Осьмаки з млинами на Осьмаківській греблі та на с. Дягову [13, с. 654]. Надалі І.Лисенко згадується, як наказний гетьман (лютий 1674 р.), полковник переяславський (липень 1677 – жовтень 1678 рр.),

значний військовий товариш (1678 – жовтень 1690 рр.), полковник переяславський (листопад 1690 – лютий 1692 р.р.) [7, с.210].

І.Лисенко брав участь у Чигиринських, Кримських (1687 – 1689 рр.) та Азовському (1696 р.) походах, про що, зокрема, вказувалося в універсалі гетьмана І.Мазепи від 1689 р., за яким підтверджувалися його права на Осьмаки та Дягову із млинами [10, с.128]. А в 1690 р. він отримує жалувану грамоту від Петра I на ці села, а також на «купленные мельницы въ Осьмаках, ... лесные угодия, поля и сеножать, въ Даниловке мелницу, поля съ сеножатями под местомъ Менюю» [1, с.585]. Ці володіння мали перебувати у власності І.Лисенка та його нащадків «неподвижно з правом, тѣ вотчины продать и заложить, и въ придание датъ». Займаючи чернігівський полковий уряд, І. Лисенко тримав також м. Любеч разом із селами, в яких на 1730 р. нараховувалося 352 двори. У його володінні перебували села Переяславського полку: Студеники, Коноплі, Циблі, Козинці, Городище, В'юнище, Старе та ін. Помер він десь до 25 жовтня 1699 р. [10, с. 128].

У Івана Лисенка було двоє дітей: дочка Гафія та син Федір. Гафія (бл. 1665/1676 - ?) перебувала у шлюбі за Данилом Васильовичем Забілою (1657 - 1748 - ран. 1751 р.), бунчуковим товаришем (1735) [7, с. 211].

Наступним згадується Федір Іванович (? - 1680 - 5 січня 1751 рр.). Свою службу він почав у Кизикерменському поході 1695-1697 р р. При І.Мазепі займав якийсь старшинський уряд [7, с.211]. 25 жовтня 1699 р. Ф.Лисенко отримав від гетьмана універсал про підтвердження за ним сіл Осьмаків та Дягови. Потім він згадується як значний військовий товариш (? - 1709 рр.). А 9 квітня 1709 р. Ф.Лисенко отримав універсал від гетьмана І.Скоропадського, за яким підтверджувалися його права на батьківські маєтності. Крім цього, за ним закріплювався ліс під Батурином, «якій швагеръ его-жъ пан Данило Забѣла, над слушность право и декретъ, былъ подъ себе самоволне подгорнулъ...» Ф.Лисенко мав також право «...зъ селянь тамошних осьмаковских и дяговскихъ посполитыхъ...належитое... подданское послушенство и повинность, зъ млина Дяговского розмеровыхъ приходовъ двохъ частей зъ поколющиною и отъ мужицкихъ винокурныхъ казановъ показанщиною отбирати...»[1, с.589].

Надалі Ф.Лисенко відомий як Чернігівський полковий осавул (1717 - 1723), сотник березинський (1723 - 1728), генеральний осавул (1728 - 1741). Брав участь у Гилянському, Кримських, Польських, Дербентському та Кримському (1735) походах [10, с. 128]. Із 1741 р. – генеральний суддя, а в 1746 р. отримав універсал генеральної військової канцелярії на цей уряд.

Федір Лисенко протягом служби збільшував свої володіння. У 1710 р. він купує у мірошника з с. Дягова Леська Антонечка млин на Осьмаківській греблі на р. Дягові за 1000 золотих та 10 талерів, 2 травня 1717 р. він отримав універсал від Чернігівського полковника Павла Полуботка на посполитих у селі Киселівці. У 1736 р. вийшов імператорський указ про надання Ф.Лисенку маєтностей, а в 1737 р. згідно з указом Генеральної військової канцелярії він отримав із так званих «измѣнничих» маєтностей Григорія Новицького села Кліщинці та Галицьке у Лубенському полку. У Кліщинцях до його володіння відійшов млин на р. Сулі [7, с. 129].

Згідно з «Генеральним слідством про маєтності» у володінні Ф.Лисенка знаходився 51 двір у с. Осьмаках, 66 – у Дягові, куплених у с. Куковичах – 9, Данилівні – 6 дворів [1, с. 165]. У Киселівці він мав 19 дворів, у його володінні перебувало і с. Олександрівка. За ним також значились і млини: на р. Мені – млин із двома «мучними» колами і одним ступним із «волюшами», на р. Дягова – млин із чотирма колами [1, с. 105].

Під 1730 р. згадується володіння Ф.Лисенка селом Красилівкою в Остерській сотні, на яке його дядьку Трохиму Підтерєбі, обозному Київського полку, була видана царська грамота у 1663 р.[10, с. 129]. Тут тоді нараховувалося 20 дворів. Збереглися деякі дані про кількість та категорії підданих Ф.Лисенка у с. Кліщинцях та Галицькому. Так, у Кліщинцях нараховувалося 13 «тягловых убогих», 23

«пѣшихъ нищетныхъ», 3 підсусідки; у селі Галицькому – «тягло-убогихъ 29», «пѣшихъ нищетныхъ 23 двора» (1745 р.) [10, с. 129].

Ширші відомості про володіння Ф.Лисенка подає його духовний заповіт, створений ним у 1748 р. У цьому документі він розділив маєтності між своєю другою дружиною, дітьми від першого та другого шлюбів. Від першого шлюбу він мав п'ятьох синів: Андрія (помер у 1748 р.), Івана, Федора, Якіма, Трохима та п'ять дочок: Гафію, Анну, Анастасію, Тетяну та Марфу, які на той час були вже одружені. Перша дружина тут не згадана. І взагалі даних про її ім'я та походження не знайдено, є лише приблизні дати (? - 1680 - 1707 - ?) [7, с. 211].

Другою його дружиною була Єфросинія Апанасівна (Осьмаківська) Прохорова-Миткевич (? - 1711 - 1771 - ?), донька священика з с. Осьмаків Опанаса Єремійовича. Вона народила Ф.Лисенку трьох синів: Йосипа, Олександра та Степана; та двох дочок: Уляну, Катерину.

Призначаючи їм маєтності, Ф.Лисенко перш за все зважив на ту обставину, що діти від другого шлюбу були ще малими, а отже, потрібно було потурбуватися про їх навчання, майбутні шлюби, влаштування в подальшому житті. Спочатку для них призначалося село Осьмаки, де нараховувалося 50 дворів підданих, знаходився млин «о двухъ колахъ мучнихъ и 3-й вешнякъ и 4 коло ступное» [8, с. 106]. Батьківський двір в Осьмаках облаштований коштом генерального судді, сіножать при Великому Куті призначалися навпіл дітям першого та другого шлюбів.

Окрім цього, у Ф.Лисенка була пасіка, яку він влаштував у Панському лісі, гай, поля до двору в Осьмаках, а також інші куплені ним поля, сінокоси. Біля села Данилівка ним був придбаний лан Курчинський. Це все мали успадкувати діти від другого шлюбу. Їм також відходив хутір у Куковичах, село Красилівка Київського полку, в якому тоді налічувалося 10 дворів [10, с. 129].

У с. Блистова Ф.Лисенко мав хутір із сіножатями та галями; козяницькі млини та інші угіддя, які він отримав по закладному листу від бунчукового товариша Василя Дорошенка. Всі ці землі або гроші від їх продажу призначалися для дітей від другого шлюбу «... к воспитанію и обученію» [8, с. 107]. Вони також отримали у Мені двір та млин, село Галицьке у Лубенському полку, де було 60 дворів підданих. Тут знаходився ще млин із трьома «мучними» колами, трьома «вешняками» та просяними ступами. Цим всім господарством діти від першого та другого шлюбу мали володіти порівно. Для навчання дітей, а також, щоб видати згодом заміж дочок, призначалося срібло, гроші та інші коштовності з батьківського маєтку в Осьмаках.

У селі Куковичах Ф.Лисенко придбав у козака Сенченка хутір з усім приналежним до нього та інші двори. Один двір тут належав сину від першого шлюбу Якіму, а дочка генерального судді Анна Княжицька отримала двори у селі Бондарівка, двір із сіножаттю у селі Макошине, ниви. Її чоловік Іван Васильович Княжицький згадується у 1739 р. як бунчуковий товариш [10, с.132].

Дягову, де було близько 80 дворів підданих, Ф.Лисенко віддав « въ равное ... владѣніе» синам від першого шлюбу: Івану, Якіму, Федору та Трохиму [8, с.112]. Також їм відійшли у спадок ще деякі маєтності, а саме: «...старшому сину... Ивану, мельницу въ сѣлѣ Дяговѣ, прозываемую Корсуновской, о двухъ камняхъ мучныхъ; Федору и Якіму, по одному камню въ томъ же сѣлѣ Дяговѣ, въ мѣлнице сѣлской, прозываемой Джусовской и шинокъ той, где Пулка шинковаль, со всею строениемъ Якіму, сыну же моему Трохиму, въ сѣлѣ Даниловцѣ мельницу о двухъ колахъ, ... дворъ со всею строениемъ и сажалками двома, якими покойный син мой Андрей владѣлъ...» [8, с. 112].

Разом з тим, у володіння синам від першого шлюбу з подальшим успадкуванням відходили й інші маєтності, придбані генеральним суддею. Так, Іван отримав у селі Олександрівці двір з винокурнею, а також городи, сади та поля (куплені Ф. Лисенком у козака Андрусенка). У селі Киселівці Ф.Лисенко мав 10 підсусідків, тут також у нього були городи та шинок. Разом з цим Іван отримав ще кілька хат та городів у селі Дягові. Федір і Трохим отримали від батька у «вѣчность» та «общее

владі» поля, сіножаті та ліс у Дягові. Якому відходив ліс у Данилівці. На всіх синів від першого шлюбу признався сінокіс «до половини кута великого отческого», а також Куруківська сіножать, луг у Блистіві.

«Пляцъ отческій», який розташовувався у Мені, мав перебувати у спільному володінні дітей від першого та другого шлюбів. Частина цих маєностей належала дочці Гафії, яка була дружиною менського сотника Г.Кузьминського (шинок та городи). Інший шинковий двір під назвою Курчинський призначений був іншій дочці – Анастасії Сахновській, потім Саватинській. Отримав двір у Мені і син Яким. Наостанок генеральний суддя Ф.Лисенко закликав своїх нащадків справедливо розподіляти маєності між собою, не залишати нікого без спадку, а також «... отчески всегда желал между первымъ и вторымъ малженствами вечной братерской любви»[8, с. 113]. Наголошено було й на тому, щоб у разі необхідності вони повинні уміти відстояти права на свої землі, для чого ним і створено цей документ. Під заповітом свої підписи поставили: генеральний суддя Яким Горленко, секретар генеральної малоросійської комісії Федір Козловський, бунчуковий товариш Федір Чуйкевич, військовий канцелярист Іван Черняхівський.

У подальшому, нащадки Ф.Лисенка продовжували розширювати маєності роду. Сини генерального судді займали різні ранги у старшинській ієрархії та посади в державному управлінні. Так, Андрій Федорович був у 1729 - 1746 рр. сотником у Березні. Помер у 1748 р., був бездітним.

Іван Федорович був значним військовим товаришем, а у лютому 1723 р. його було обрано сотником у с. Киселівці на місце Павла Омеляновича, згадується на цьому уряді у 1735 р., абиштований сотник Киселівський (1745-1752 рр.). На 1730 р. за ним нараховувалося 19 дворів у с. Киселівці та 14 дворів у с. Олександрівці. У 1745 р. він придбав у військового товариша Кирила Лукашевича село Верхолісся з млином на р. Мені та інші угіддя, у 1752 р. отримав гетьманський двір у с. Олександрівці. Тут він проживав зі своєю дружиною Анастасією Іванівною. Їй належала одна хата у Киселівці, 33 – в Олександрівці, 17 – у Верхоліссі і 4 – в Дягові [10, с. 130].

Яким Федорович у 1760 – 1763 р.р. згадується як бунчуковий товариш. Окрім володінь, отриманих за батьківським заповітом, на 1760 р. за ним було 9 хат у Дягові та 2 – у Данилівці. Федір Федорович у 1760-1763 рр. також відомий як бунчуковий товариш. У Дягові за ним було 16 дворів, а у Куковичах – 1 хата. Він усиновив свого племінника Павла Петровича Сахновського і в 1763 р. надав йому свою маєність у Дягові: двір, ґрунти, млин, підданих. Згодом племінник успадкував його володіння [10, с. 131].

Трохим Федорович, син від першого шлюбу, за заповітом отримав у селі Данилівці млин при двох колах та двір, яким володів його брат Андрій, помер у 1748 р. Йосип Федорович, син від другого шлюбу, у 1757 – 1770 рр. був бунчуковим товаришем. Мав частину млина у селі Дягові (1757 р.), жив у с. Куковичі. Олександр Федорович теж був бунчуковим товаришем. Ганна Федорівна, дочка від першого шлюбу, володіла маєностями у с. Бондарівка, жила у с. Куковичі.

Щодо онуків Федора Лисенка, то можна навести наступні дані. Василь Іванович у 1744-1760 р.р. відомий, як киселівський сотник «атестованій въ хорунжіе полковіе» (1768 р.). У нього у 1760 р. у с. Киселівці було 29 хат. У 1751 р. «з приязни своей даровизною» поступився бондарівською сіножаттю киселівському сотенному писарю Василю Ковтуну. Павло Іванович у 1752 - 1760 рр. був військовим канцеляристом, а у 1768 р. відомий як бунчуковий товариш, мав у с. Верхоліссі 14 хат та 39 дворів [10, с. 133].

Що стосується головних батьківських володінь, то у 1783 р. Дягова згадується як маєність бунчукового товариша Йосипа Лисенка та вдови бунчукового товариша Федора Лисенка, їх племінників Андрія, Якова, та Івана Лисенків [11, с. 329]. Тут також згадується відставний полковий осавул Андрій Лисенко та син бунчукового товариша Якіма Лисенка Яків.

Осьмаки, згідно з описом, належали бунчуковому товаришу Йосипу Лисенку

та його племінниці Єфросинії, дочці Олександра, дружині колезького асесора Магденка [11, с. 330].

Значна частина володінь належала і роду Сахновських. Його представники приблизно з 1662 до 1770 рр. з перервами займали посаду менського сотника. Також їх можна знайти і серед березинських сотників. Вихідці з цієї родини обіймали посади і в управлінні Чернігівським полком. Так, Гнат Васильович Сахновський приблизно у 1721 – 1731 рр. був полковим обозним, а Сахновський Іван десь у 1767 р. займав посаду полкового судді [6, с. 54 - 59,67]. Згодом представників цього роду ми знаходимо у збройних силах «Української держави» гетьмана П.Скоропадського. Військовий старшина Сахновський та полковник із таким же прізвиськом був командиром окремого важкого гарматного дивізіону в армії Денікіна (1919 р.) [7, с. 310, 311].

Збереглись також відомості про печатки сотників Сахновських. У 1720 р. менський сотник Гнат Васильович Сахновський (? -1700.01 - 1719.01 - ?) мав печатку, на якій було зображено восьмикутну зірку, кавалерійський хрест і півмісяць; по ліву сторону – стріла, по праву – меч. Літери «И. В. С. М.» означали «Игнатий Васильович Сахновский, сотник Менский». Його онук сотник березинський Яким Сахновський (1748.15.02. - 1769 р.р.) у своїй печатці поєднав зображення берези та шаблі, стріли та півмісяця. Таким потім був і герб міста [14, с. 652].

Про Гната Сахновського збереглися також і деякі перекази про те, що у 1709 р., коли тривала російсько-шведська війна, він заховав сотенну скарбницю в урочищі Кут біля Остречі та наказав залити її водою [13, с. 367]. Він організував і оборону Мени, коли за його наказом було насипано редут-батарею за містом. У 1709 р. він отримав жалувану грамоту Петра I, подану графом Г.Головним у Сумах 17 січня. Тут вказувалося, що: « Наше царское величество пожаловали...сотника Игнатия Васильевича...два сельца Величковку и Феськовку, в сотне Менской обретающиеся»[5,с.3]. У цьому ж році вийшов універсал гетьмана І. Скоропадського, де зазначалося, що ці села надані Г.Сахновському «до ласки войсковой». Він також отримував «млинь передній на гребльѣ Менской Федора Кучора и Ничипора Губского зъ двома каменями мужицькими» [1, с. 278]. З млинів певна частина прибутків йшла на користь гетьманської адміністрації. Також вйту і посполитим цих сіл наказувалося віддавати сотнику належне послушення, окрім козаків, які перебували на військовій службі.

У 1715 р. Г.Сахновський отримав від І.Скоропадського універсал – привілей про звільнення його маєтностей від тютюнової десятини [4, с. 68]. У 1730 р. у Феськівці за ним рахувалося 25 дворів, а у Величківці – 32 [1, с. 110]. Згідно з Рум'янцевським описом Малоросії у володінні Сахновських перебували села Низківка, Баба. Низківка, у якій тоді був 51 селянський двір, належала Івану Сахновському, котрий у 1739-1760 рр. був полковим обозним. Володів він тоді і Величківкою, в якій налічувалося 40 козацьких дворів і 13 селянських [8, с. 102]. У Феськівці дворами володіли військові товариші Пантелеймон та Йосип Сахновські. Село Баба, в якому нараховувалося 152 козацьких двори та 4 селянських, перебувало у володінні менського сотника Павла Сахновського (1753 - 1770 р.р.).У військового товариша Йосипа Сахновського був також хутір біля села Максаки. Величківка належала згодом придворному радникові Михайлу та його двоюрідному братові Андрію Сахновським. Недалеко від с. Киселівки вони мали греблю на р. Мені [11, с. 327]. Феськівка переходить у володіння бунчукового товариша Якіма, Степана та Михайла Сахновських «с двоюрідними ихъ братьями и племянниками.» [11, с. 330].

Серед значних землевласників на Менщині згадується також родина Бобирів. У 1691 р. гетьман І.Мазепа видав універсал, за яким військовий товариш Данило Федорович Бобир отримав «до ласки войсковой» село Данилівку з правом «от посполитыхъ тяглихъ... належитую повинность та послушення отбирати» [1, с.607]. А у 1709 р. вийшов універсал гетьмана І.Скоропадського на це село, адресований також дружині Д. Бобира та його сину Григорію. У 1730 р. у Данилівці

зазначено 56 дворів, якими тоді володіли військові товариші Іван та Дмитро Бобирі. Їм також належали два млини на р. Сперші з чотирма колами [1, с. 708]. Потім Данилівкою володів стольненський сотник Роман Бобир.

Частина володінь у Менській сотні належала до гетьманського двору І.Мазепи, а також І.Скоропадського. Так, між селами Макошиним та Великим Устям розташовувалися озера, з яких сюди надходила риба: Десняк, Велика Глушка, Пічков, Титовка, Окольне, Хоробор, Ювжин, Добротов, Бистра, Прикал, Пісочна, Лоша, Лопата, Тиха, Річище та ін. Всього 23 [9, с. 51]. Серед гетьманських володінь згадується також село Домашлин. Спочатку воно належало Менській ратуші, потім І.Мазепа надав його у володіння менському сотнику Івану Курці (1685.09-1696.02). Згодом гетьман взяв це село до свого батуринського замку, а незабаром передав генеральному писарю Пилипу Орлику. Після переходу І.Мазепи на бік шведів, селом заволодів на два роки чернігівський полковник П. Полуботок. Потім поступився ним бунчуковому товаришу Василю Полоницькому взамін села Боровичі. У 1710 р. він отримує універсал від гетьмана І.Скоропадського на це село, а також дозвіл «на гаченя гребли при хуторі Брецькомъ...», слободу Іванівку при Хавдіївському млині. Крім цього, В. Полоницький мав право «на грунтахъ домишлинськихъ людей заграничныхъ литовськихъ осадити и спокойне владѣти»[8, с.110]. У 1710 р. ним була поселена на «козацкихъ сотнѣхъ Менской грунтахъ» слобода Володимирка, в його володінні також була слобода Михайлівка.

У 1730 р. у с. Домашлині було 63 двори, слободі Іванівці – 19, Михайлівці – 14, Володимирці – 19 дворів. Після смерті В.Полоницького слобідкою володіли його діти, «а обидиміє тѣхъ козаки бьють чѣломъ и трѣбують в обидяхъ своихъ сатисфакціи»[1, с.187]. Надалі згадується, що у Домашлині було 35 дворів козаків, 13 селянських дворів, якими володів значковий товариш І.Соколовський. 22 дворами володів чернігівський суддя Тимофій Сенюта. Решта залишалася за нащадками В.Полоницького [8, с.102].

У подальшому Домашлином продовжували володіти полковий суддя Т.Сенюта та менський сотник Селиванов, у якого був хутір недалеко від Домашлина в урочищі Неглинному. Село Брець належало синам бунчукового товариша Михайла Полоницького – Григорію, Федору та Якову [11, с. 322]. У полкового судді Т. Сенюти знаходились також у володінні хутір Вертеча, що над р. Брецьчу, на якій була гребля з млином на одному колі, хутір в урочищі Великий ліс біля Домашлина, с. Низківка та хутір біля нього [11, с. 323].

Мала відношення до Менщини і родина Забіл. Так, Пантелеймон Михайлович (? - 1700 - 1767 - ?), який у 1729 - 1760 рр. був борзнянським сотником, разом із братом і племінником 22 березня 1752 р. отримав гетьманський універсал на м. Мену (79 дворів) і с. Землянку (15 дворів) замість Коропа, що відійшов на користь Генеральної військової артилерії [7, с. 173].

Також у Менській окрузі перебували маєтності й інших посадовців. Так, згідно з описом Новгород-Сіверського намісництва біля Домашлина був хутір, який належав сотенному хорунжому Трохиму Падалці, слобода Хавдіївка перебувала у володінні бунчукового товариша Миклашевського та військового товариша Г.Завадського, тут була ще гребля на річці Брець з млином на одному колі [11, с. 325]. Частину володінь мав тут генеральний осавул І.М.Скоропадський. Це хутір Різківка та с. Макошине, де йому у рангове володіння надійшло 65 дворів підданих [11, с. 326].

Таким чином, до середини XVIII ст. козацька старшина стала одним із найбільших власників земель на Менщині, що в цілому є підтвердженням тих процесів, які відбувалися в тогочасній Українській козацькій державі. Тут ми бачимо перехід рангових володінь у спадкові, пожалування старшині вільних сіл та ін. Ще одним важливим джерелом зростання старшинського землеволодіння було скуповування земель, але яким шляхом воно здійснювалося – невідомо. Однак, як свідчить загальна практика того часу, тут часто застосовувалися груба сила та обман, що вело до захоплення земель старшиною.

Відразу після прибрання земель до своїх рук, старшина намагалась отримати гетьманський універсал або царську грамоту, які давали право володіння цими землями та пов'язані з цим привілеї.

Джерела та література:

1. Василенко М.П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка (1729-1730). - Чернигов, 1908. - Вып. III.
2. Військові товариші (вступна стаття та публікація В.Панашенко)// Київська старовина. - 1998.- № 3. - С. 166-179.
3. Гуржий А.И. Формирование крупного феодального землевладения козацкой старшины на Левобережной Украине (2-ая пол. XVII -60-е г.г. XVIII) //История СССР-1983.- № 3. - С. 153-162.
4. З документації гетьмана І.Скоропадського(підгот. до друку і передмова Ю.Мицика)// Сіверянський літопис.-1997. - №6. -С. 66-71.
5. Калібаба Д.П. Козацького роду: з історії краю //Наше слово. - 1991. - 7 листопада. - С. 3-4.
6. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.1. Урядники гетьманської адміністрації. - К., 2005.
7. Його ж. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. - К., 2004.
8. Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малоросии. - Полк Черниговский. - Чернигов, 1806.
9. Мазепина книга (1726 р.) (Упоряд. та вступна стаття І. Ситого). - Чернігів, 2005.
10. Модзалевский В. А. - Малороссийский родословник. - В 4т., Том третий. Л - С. - К., 1912.
11. Опис Новгород-Сіверського намісництва. - К., 1931.
12. Панченко В. Геральдика сотенних містечок Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 1997. - № 5. - С. 14 - 39.
13. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687 р.р.), - Київ - Львів, 2004.
14. Чернігівщина - земля козацька. Календар на 2000 рік. - К., 1999.
15. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. - К., 1995.

